فصلنامه علمی اقتصاد و بانکداری اسلامی، شماره سی‌ام، بهار ۱۳۹۹- صفحات ۲۰۰ - ۱۸۱

شاخص ترکیبی سرمایه مذهبی در استان‌های ایران و رتبه‌بندی آنها با استفاده از الگوهای تصمیم‌گیری چند معیاره

محمد غفاری‌فرد [۱]
محمدیوسف خاشعی[۲]
رمضان صفدری[۳]
محمدنسیم علامه[۴]

تاریخ دریافت: ۱۳۹۸/۰۸/۱۵ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۸/۱۲/۱۹

چکیده

مطالعات نظری انجام‌شده نشان می‌دهند که سرمایه مذهبی، مهم‌ترین سرمایه یک جامعه است. امروزه جوامع برای رشد و توسعه اقتصادی خود نیازمند تمرکز جدی بر سرمایه مذهبی هستند؛ زیرا سرمایه مذهبی که منشأ آن ایمان قلبی افراد است، باعث افزایش اعتماد در جامعه و کسب مطلوبیت بیشتر افراد از انجام توصیه‌های دینی می‌شود. به مرور زمان این توصیه‌های مذهبی در جامعه، به شکل قانون و هنجارهای جدید تبدیل شده و در نتیجه روند رشد و توسعه اقتصادی در جامعه را سرعت می‌بخشند. با توجه به مبانی نظری در این تحقیق، نخست سرمایه مذهبی، مورد بررسی قرار گرفته و شاخص‌های آن به روش دلفی احصاء و برآورد شده‌اند. سپس با استفاده از روش AHP و به‌وسیله نرم‌افزار Expert Choice، به وزن‌دهی شاخص‌های سرمایه مذهبی پرداخته شده است. سه شاخص سرمایه مذهبی که از منظر خبرگان بیشترین وزن را داشته، به ترتیب اول تا سوم عبارتند از: ۱-سپرده قرض‌الحسنه، ۲-میزان زکات و ۳-تعداد شهدا. در ادامه با استفاده از داده‌های جمع‌آوری شده از سال ۱۳۹۴ و به وسیله مدل TOPSIS، رتبه‌بندی استان‌های ایران انجام شده است که استان‌های یزد، خراسان جنوبی و قم به ترتیب اول تا سوم، از بیش‌ترین سرمایه مذهبی برخوردار بوده‌اند.

واژگان کلیدی: سرمایه مذهبی، شاخص‌های سرمایه مذهبی، رتبه‌بندی، AHP، TOPSIS.
طبقه‌بندی **JEl:** Z12 ,C43 ,D10 ,E22

---

۱. استادیار دانشگاه بین‌المللی اهل‌بیت (ع)، تهران mghunivers1390@gmail.com
۲. کارشناسی ارشد علوم اقتصادی با گرایش اقتصاد اسلامی(نویسنده مسئول) yusoafkhashee@gmail.com
۳. کارشناسی ارشد علوم اقتصادی با گرایش اقتصاد اسلامی ramazan.safdari.rs@gmail.com
۴. کارشناسی ارشد علوم اقتصادی با گرایش اقتصاد اسلامی nasim.allama@gmail.com

مقدمه

برای شناخت جنبه‌های رفتاری کنش‌گران، دانشمندان علوم اجتماعی از بین جنبه‌های اثرگذار روی رفتارهای انسانی، به اثر آموزه‌های مذهبی روی رفتار افراد پرداختند؛ درحالی‌که اندیشمندان قدیم به مذهب به‌عنوان موضوعی جامعه‌شناسانه می‌نگریستند و معتقد بودند که مذهب یک عامل بیرونی بوده و تأثیری بر رشد و توسعه در یک جامعه ندارد؛ تا اینکه در اوایل قرن بیستم ماکس و بر اثبات کرد بین مذهب پروتستان و رشد اقتصادی، رابطه‌ای معنادار وجود دارد. تنها در صورتی می‌توان سرمایه مذهبی را عامل رشد و توسعه در جامعه دانست که آن جامعه از سرمایه مذهبی مناسبی برخوردار باشد؛ درغیر این صورت، نمی‌توان سرمایه مذهبی را عامل توسعه دانست؛ زیرا امکان آن وجود دارد که افراد آن جامعه، مذهب را فقط به چند باور ساده خلاصه کرده باشند که در این صورت، اثر مثبت سرمایه مذهبی شکل گرفته در آن جامعه، از بین رفته و کارایی نخواهد داشت (عزتی و عاقلی، ۱۳۸۷). آنچه که برای رشد و توسعه در یک جامعه می‌توان در نظر گرفت، نوع آموزشی است که مذهب می‌تواند در بهبود کیفیت نیروی کار در جامعه ایجاد کند؛ به عقیده شولتز که از پیشگامان نظریه سرمایه انسانی است، بهبود کیفیت نیروی کار، عامل تعیین‌کننده رشد و توسعه در یک جامعه است و این در حالی است که در نظریات سنتی رشد و توسعه، به بهبود کیفیت نیروی کار توجه نشده بود. بنابراین سرمایه مذهبی با توجه به اهمیت آن در کیفیت رفتارهای انسانی، می‌تواند در رشد و توسعه یک جامعه مؤثر باشد؛ زیرا این بهبود در کیفیت رفتارهای انسانی می‌تواند باعث ایجاد تغییر و تحولات کمی و کیفی در اقتصاد یک جامعه شود. (مهرگان و دلیری، ۱۳۸۹)

با توجه به آنچه در این مقاله مورد نظر است، نخست به بررسی سرمایه مذهبی و احصاء و رتبه‌بندی شاخص‌های آن پرداخته، سپس با در نظر گرفتن این شاخص‌ها و به روش الگوهای تصمیم‌گیری چند معیاره، به رتبه‌بندی استان‌های ایران پرداخته می‌شود. روند کار این‌گونه است که بعد از بیان مقدمه و پیشینه تحقیق به تبیین مفهوم سرمایه مذهبی پرداخته، شاخص‌های آن مورد بررسی قرار می‌گیرد. در ادامه تهیه پرسش‌نامه و سپس رتبه‌بندی شاخص‌ها، با استفاده از روش سلسله مراتبی (AHP) و به کمک نرم‌افزار Expert Choice انجام می‌شود. سرانجام جمع‌آوری داده‌ها و رتبه‌بندی استان‌های ایران با توجه به شاخص‌های سرمایه مذهبی و براساس روش تصمیم‌گیری چند شاخصه مدل نزدیکی به ایده‌آل (TOPSIS)، انجام و نتیجه‌گیری تحقیق بیان می‌شود.

۱. پیشینه تحقیق

سرمایه مذهبی نسبت به سرمایه انسانی و اجتماعی کمتر مورد توجه قرار گرفته است. با توجه به اهمیت موضوع، اخیراً تحقیقاتی نسبت به این موضوع انجام شده که به‌عنوان نمونه، دلیرا و همکارانش (۲۰۱۸) در مقاله‌ای تحت عنوان «سرمایه اجتماعی، دین و فعالیت‌های تجاری کوچک»، به اینکه چگونه سنت‌های مذهبی، فعالیت‌های تجاری کوچک را در ایالت‌های آمریکا تحت تأثیر قرار داده، پرداخته است. ینک و همکارانش (۲۰۱۷) در مقاله «تنوع مذهبی و توسعه منطقه‌ای چین»، به بررسی تنوع مذهبی و توسعه منطقه‌ای در چین پرداخته و با استفاده از روش پنل دیتا به این نتیجه رسیده‌اند که پلورالیزم مذهبی اثر مثبت و قابل‌توجهی بر رشد اقتصادی در منطقه شرقی چین داشته است و این اثر مثبت بر رشد اقتصادی در مناطق مرکزی چین نیز وجود دارد. تام و استورپ (۲۰۱۷) در تحقیقی با عنوان «نقش خرده فرهنگ دینی و دسترسی به سلاح گرم»، به بررسی اثر فرهنگ مذهبی بر نوجوانان آمریکایی و ایمنی آنان پرداخته است. نتایج حاصل از این مطالعه در سطح کلان نشان می‌دهد که مشارکت مذهبی، اثر مثبتی بر ایمنی نوجوانان دارند. لی و کای (۲۰۱۶) در مقاله «دین و ریسک سقوط قیمت سهام»، به بررسی اثر دین بر سقوط شرکت‌ها در چین پرداخته و نشان داده‌اند که مذهب نقشی نظارت‌کننده داشته و خطر سقوط سهام در این شرکت‌ها را کاهش داده است. برایت (۲۰۱۵) در مقاله «تشکیل سرمایه مذهبی و بقای آن»، به این نتیجه می‌رسد که اگر مشارکت افراد در مراسم مذهبی افزایش یابد، در سطوح مختلف دیگر نیز مشارکت خود را افزایش می‌دهند و این مشارکت‌ها به مثابه یک سرمایه‌گذاری است که جامعه و نهادهای مذهبی از آن سود می‌برند. لنکینا (۲۰۱۲) در تحقیق خود با عنوان «اثر مذهب بر سرمایه انسانی در امپراتوری روسیه»، به این نتیجه می‌رسد که توافق بین اروپا و روسیه بر توسعه انسانی آن اثرگذار بوده است. سیمون فان (۲۰۰۸) به مطالعه اثر مشارکت مذهبی بر آموزش کودکان با رویکرد سرمایه اجتماعی پرداخته و مدلی از مشارکت مذهبی را ارائه می‌کند که سرمایه اجتماعی ناشی از آن، بر آموزش کودکان اثرگذار است. عزتی و قربان‌زاده (۱۳۹۴) در مقاله «برآورد اثر سرمایه دینی روی مصرف کالا و خدمات ضروری و تجملی در جامعه شهری ایران»، به اثر این سرمایه بر مصرف کالا و خدمات پرداخته، معتقدند که سرمایه دینی می‌تواند بر چگونگی مصرف خانوارها و تخصیص بودجه آن‌ها برای کالاهای تجملی و ضروری اثر بگذارند. بابائی پیله‌رود (۱۳۹۳) در پایان‌نامه خود تحت عنوان «تعیین شاخص سرمایه مذهبی و تأثیر آن بر رشد اقتصادی در اقتصاد اسلامی»، به تعیین شاخص برای سرمایه مذهبی و بررسی اثر آن بر رشد اقتصادی پرداخته است. مهرگان و دلیری (۱۳۸۹) در مقاله «سرمایه اجتماعی یا سرمایه مذهبی»، به بررسی سرمایه اجتماعی و مقایسه آن با سرمایه مذهبی پرداخته، بیان می‌کنند که مشکلات رفتاری که با توجه به منافع گروه‌ها در سرمایه اجتماعی شکل می‌گیرند، ناشی از ضعف

سرمایه اجتماعی است، در حالی‌که سرمایه مذهبی‌ای که با تأکید بر مذهب اسلام در جامعه شکل می‌گیرد، علاوه بر دارا بودن فواید موجود در سرمایه اجتماعی، مشکلات آن را نیز ندارد؛ از این‌رو معتقدند با پیگیری انباشت سرمایه مذهبی، جامعه قادر خواهد بود به کارایی بیش‌تری دست یابد. هم‌چنین آنها در مقاله دیگری با عنوان «نقش سرمایه مذهبی (اخلاق) در توسعه اقتصادی»، به تبیین و چگونگی تولید سرمایه مذهبی از نگرش‌های اخلاقی افراد در جامعه پرداخته، و نقش آن را در توسعه کشورهای اسلامی مورد بررسی قرار داده‌اند. عزتی و عاقلی (۱۳۸۷) در مقاله‌ای تحت عنوان «سرمایه مذهبی، عناصر تشکیل‌دهنده و آثار آن»، به بررسی مفهوم سرمایه مذهبی پرداخته‌اند. عزتی (۱۳۸۹) در مقاله «دین و توسعه؛ بررسی تأثیرپذیری توسعه از دین»، به تأثیرپذیری توسعه از دین پرداخته و بیان می‌کند که مکاتب اقتصادی، توسعه را تحت تأثیر نگرش‌های فردی، هنجارهای خاص و نهادهای اجتماعی می‌دانند که دین بر روی همه این عوامل تأثیر می‌گذارد. در این پژوهش با بررسی چارچوب مفهومی سرمایه مذهبی و در نظر گرفتن شاخص‌های آن و نیز استفاده از روش الگوهای تصمیم‌گیری چند معیاره، به رتبه‌بندی استان‌های ایران پرداخته می‌شود.

۲. مبانی نظری تحقیق

۲-۱. سرمایه مذهبی

برای تبیین سرمایه مذهبی به لحاظ مفهومی، به نظرات دانشمندان در رابطه با این مفهوم رجوع نموده و آن را مورد بررسی قرار می‌دهیم. سرمایه مذهبی به مهارت‌ها و تجاربی گفته می‌شوند که از طریق مذهب (شامل دانش مذهبی، آگاهی پیدا کردن به وسیله نهادهای مذهبی چون کلیسا و ...) شکل می‌گیرند. (فیکه، ۲۰۰۳) سرمایه مذهبی آن دسته از اعتقادات و باورهای کلان است که افراد بدون اینکه توسط یک نیروی بیرونی، ملزم به انجام آن شوند، توسط ندای درونی خود آن را انجام می‌دهند. سرمایه مذهبی از کارکرد ایمان به‌وجود آمده و عمل‌کرد ایمان بدین‌گونه است؛ اولاً ایمان به‌طور مداوم افراد را از درون تحریک می‌کند که سبب ایجاد انگیزه و نیروی لازم در افراد و در نتیجه زمینه‌ساز تحول و دگرگونی می‌شود؛ ثانیاً جهت و سمت‌وسوی تحول در انسان را مشخص می‌کند (مهرگان و دلیری، ۱۳۸۹). سرمایه مذهبی انباره‌ای است که دارنده آن را قادر به انجام اموری می‌کند که افراد فاقد آن، توان انجام آن امور را به آسانی نداشته باشند (بابائی پیله‌رود، ۱۳۹۳). بکر (۱۹۷۶) سرمایه مذهبی را چنین تعریف کرده است: «مهارت‌ها و تجربه‌های خاص یک شخص از مذهب خویش که شامل دانش مذهبی، آشنایی با مراسم عبادی، نظریات مذهبی کلیسا و دوستی با افراد با ایمان و متدیّن می‌شود» (به نقل از سپهوند و همکاران، ۱۳۹۶، ص۵۵). سرمایه مذهبی، کارکردهایی

است که در نتیجه ایمان مذهبی و دینی در افراد جامعه و با توجه به اعتقادات آنها شکل می‌گیرد؛ کارکردهایی که سبب افزایش اعتماد و کاهش نااطمینانی می‌شود. این عملکرد سرمایه مذهبی، سبب کاهش هزینه‌های مبادله و اثرگذاری بر متغیرهای اقتصادی در جامعه می‌شود (عزتی و شفیعی، ۱۳۹۲). لذا دانشمندان عملاً مؤلفه‌هایی نظیر مساجد و ... را نماینده سرمایه مذهبی قرار داده‌اند که از طریق مذهب انجام می‌شود؛ با این استدلال که بخش زیادی از دانش و تجربه مذهبی از این اماکن به‌دست می‌آیند. در کل با توجه به کارکردهای ایمان مذهبی، می‌توان این مقوله را به دو دسته فردی و اجتماعی تقسیم کرد (عزتی، ۱۳۸۷).

سرمایه مذهبی فردی، اثرگذاری اعتقادات و باورهای دینی و مذهبی بر رفتارهای فردی است. در **سرمایه مذهبی اجتماعی،** عمدتاً کارکردهای اعتقادات و باورهایی که در قالب نهادهای اجتماعی در جامعه ظاهر می‌شوند، مورد توجه است. در نتیجه وجه مشترک این تعاریف از سرمایه مذهبی، کارکرد ایمان است که از نوع مذهب و دین سرچشمه گرفته و می‌تواند روی رفتارهای فردی یا در قالب نهادهای اجتماعی تأثیرگذار باشد.

۲-۲. سرمایه مذهبی و رشد اقتصادی

یان استوارت در مقاله «بررسی رابطه میان مذهب و توسعه اقتصادی»، به بررسی تطبیقی بین آیین اسلام و هندو پرداخته، بیان می‌کند که رابطه بین مذهب و توسعه اقتصادی یک رابطه پیچیده است و بدون تردید دین و مذهب بر رشد اقتصادی مؤثر است (یان استوارت، ۱۳۸۶). مطالعاتی تحت عنوان «نقش عامل دین در توسعه اقتصادی» که توسط سینیتا موریس و ایرآدلمن صورت گرفته، نشان می‌دهد که رابطه مثبتی بین دین و توسعه اقتصادی وجود دارد. در بعضی موارد علت رابطه عرضی بین دین و مقیاس‌های توسعه ناشی از تفاوت‌های منطقه‌ای از نظر ترکیب دینی و سطح توسعه جامعه است. این تفاوت‌ها عوامل مختلفی دارند که مهم‌ترین آنها، عوامل استعماری در توسعه آن مناطق است (موریس و ایرآدلمن، ۱۳۷۷). در مدل فالک و کلپاتریک که به مفهوم سازنده سرمایه اجتماعی پرداخته شده، یکی از منابع اصلی سازنده سرمایه اجتماعی منابع معرفتی و مذهب است که در تولید سرمایه اجتماعی استفاده شده و به‌طور غیرمستقیم بر تولید و رشد اقتصادی اثر می‌گذارد (مهرگان و دلیری، ۱۳۸۹).

سرمایه مذهبی از ایمان درونی افراد نشأت گرفته و همواره با آنان است که نقش نظارت‌گر را بر رفتارهای آنها دارد؛ همچنان‌که حبیب‌الله خان و دیگران معتقدند این سرمایه به‌طور غیرمستقیم بر تولید اثر می‌گذارد و باعث رشد اقتصادی در جامعه می‌شود (بابائی پیله‌رود، ۱۳۹۳). رابین گرییر (۱۹۹۷) در تحقیق خود به بررسی اثر مذهب بر توسعه اقتصادی پرداخته، نشان می‌دهد که یک رابطه

قوی میان نرخ رشد اقتصادی و آئین پروتستان وجود دارد. آئین پروتستان به‌طور مثبت و معناداری با درآمد سرانه واقعی در ارتباط است. روپاسینقا و شیلتون (۲۰۰۹) در مقاله‌ای به بررسی اثر پای‌بندی مذهبی بر رشد اقتصادی ایالتی در ایالات متحده پرداخته، دریافتند که پای‌بندی به مذهب به‌طور معناداری بزرگتر از صفر بوده و برای رشد درآمد ایالتی در ایالات متحده سودمند نیست. تحقیقات و مطالعات استیون و همکارانش (۲۰۰۵) به این نتیجه می‌رسد که متغیرهای دین‌داری، مانند اعتقاد به بهشت و جهنم و حضور در کلیسا با رشد اقتصادی مرتبط است، اما شواهدی وجود ندارد که اهمیت این متغیرها را به‌صورت کمّی و معناداری نشان دهد. مهاجری (۱۳۹۰) در پایان‌نامه خود با عنوان «برآورد اثر سرمایه مذهبی بر رشد اقتصادی (استان‌های کشور) با روش پنل دیتا»، نشان می‌دهد که سرمایه مذهبی بر رشد اقتصادی استان‌های ایران اثر مثبت دارد. بارو و مک‌کلیری (۲۰۰۳) به بررسی اعتقادات مذهبی بر رشد اقتصادی پرداخته، نشان می‌دهند که رشد اقتصادی به‌گونه‌ای مثبت، نسبت به اندازه باورهای دینی واکنش نشان می‌دهد و سرمایه مذهبی به شکلی گسترده می‌تواند روی اقتصاد یک کشور اثرگذار باشد؛ مثبت یا منفی بودن رشد اقتصادی آن کشور بستگی به نوع مذهب و دین دارد. این اثر در ادیان مختلف و در حوزه‌های متفاوت زندگی افراد، قابل پیش‌بینی است. به‌طور نمونه ادیانی که انسان را به رهبانیت و دوری از اجتماع سوق می‌دهند، این فرضیه را تأیید می‌کنند که سرمایه مذهبی، اثری منفی بر رشد اقتصادی دارد. زیرا این ادیان، امور مادی را در نظر انسان‌ها بی‌اهمیت جلوه داده و انگیزه افراد را برای فعالیت‌های اقتصادی از بین می‌برند. (همان) از طرف دیگر ادیانی نیز وجود دارند، که به کار کردن و انجام فعالیت‌های اقتصادی تأکید کرده و عواید دنیوی و اخروی را به هم گره می‌زنند. از این کانال، سرمایه مذهبی می‌تواند اثری مثبت بر اقتصاد یک جامعه داشته و باعث بهبود توزیع درآمد، رشد اقتصادی و توسعه در یک کشور شود. سرمایه مذهبی ایجاد شده در یک جامعه، به سرمایه مذهبی فردی و اجتماعی تقسیم می‌شود. ادیان و مذاهب، عموماً سفارش‌هایی را در حوزه‌های فردی به افراد می‌کنند؛ مثلاً در اسلام توصیه به انفاق یکی از این سفارش‌ها است و خروجی این توصیه‌ها در اجتماع سبب می‌شود، نهادها، قوانین و مقررات جدید در یک جامعه مذهبی شکل بگیرند که این نهادهای ایجاد شده می‌توانند سبب افزایش دانش و تقویت باورها، ارزش‌ها و رفتارهای افراد آن جامعه شوند. این افزایش دانش‌ها و باورها، علت افزایش اثرگذاری سرمایه مذهبی بر رشد و توسعه اقتصادی یک جامعه است؛ درحالی‌که عمده درآمدهای جامعه، صرف نظارت بر افراد و تطبیق قوانین در جامعه می‌شود. افزایش سرمایه مذهبی در جامعه سبب می‌شود که افراد قوانین و دستورات شرعی را بیشتر رعایت کرده و هزینه‌های تطبیق قوانین در جامعه کاهش یابد و این کاهش هزینه‌ها، رونق اقتصادی را در جامعه ایجاد می‌کند (عزتی و نجفی، ۱۳۹۱). سرمایه مذهبی در راستای به‌کارگیری دیگر سرمایه‌ها نیز نقش مهمی را داراست؛ به نحوی که به‌کارگیری

دیگر سرمایه‌ها، نیز تابعی از سرمایه مذهبی است؛ یعنی بهره‌وری تمام سرمایه‌ها به‌طور مستقیم و غیرمستقیم بستگی به سرمایه مذهبی دارد. (مهرگان و دلیری، ۱۳۸۹، ص۶۱) سرمایه مذهبی شکل گرفته در افراد سبب می‌شود که افراد، سرمایه‌های دیگر نظیر سرمایه فیزیکی، انسانی و اجتماعی را به شیوه درست و مثبت یا منفی مورد استفاده خود قرار دهند. زیرا در زمانی که هیچ نظارتی بر رفتارهای افراد وجود ندارد، سرمایه مذهبی نقش نظارت‌کننده را داشته و افراد تصمیمات را هم‌سو با آموزه‌های مربوط به مذهب خود اتخاد می‌کنند (همان). در بعضی موارد سرمایه مذهبی موجب ایجاد عادت می‌شود و این عادت‌ها الزام و هنجارهای خاص را در جامعه تولید می‌کنند. به‌عنوان نمونه اگر در جامعه پرداخت زکات عادت شود، به مثابه همین عادت، پرداخت زکات قانون می‌شود. در نتیجه اگر کسی ایمان هم نداشته باشد، مکلف به پرداخت زکات اموال خود خواهد بود. زیرا آن مبانی اعتقادی و دینی در این جامعه قانون شده و فرد باید طبق آن قانون رفتار نماید. این همان اثر سرمایه مذهبی روی اقتصاد است که با ایجاد هنجارهای خاص در جامعه می‌تواند اثرگذار باشد (محمودیان، ۱۳۹۲). در موارد دیگر نیز، جهت و سمت‌وسوی قوانین توسط مذهب انجام می‌شود؛ درصورت نیاز به وضع قوانین جدید، آنها باید در راستای اهدافی باشند که مذهب برای جامعه در نظر دارد. درواقع جامعه مطلوب، توسط مذهب در نظر گرفته شده و ابزارها باید در راستای رسیدن به آن عمل کنند (سرافراز و همکاران، ۱۳۹۰).

سرمایه مذهبی موجب تقویت بسیاری از ساختارهای جامعه می‌شود؛ به‌طور مثال این سرمایه می‌تواند به‌لحاظ اجتماعی، باعث گسترش نهادهای مشارکتی و تعاونی شده و گسترش این نهادها زمینه‌ساز توسعه اقتصادی و رفاه اجتماعی است. نهادهایی برای قرض‌الحسنه، زکات، انفاق و مانند آنها که برای کمک به نیازمندان است. در حوزه فردی نیز سرمایه مذهبی سبب کاهش فساد، جرم و ... می‌شود که کاهش این موارد در بهبود امنیت و رفاه اجتماعی مؤثر است (عزتی، ۱۳۸۷). باورهای دینی در اسلام به مباحث اقتصادی و کارآفرینی توجه زیادی دارد؛ دراین‌باره تحقیقی با عنوان «رابطه بین باورهای مذهبی و تمایل به کارآفرینی»، انجام شده و نشان می‌دهد که با توجه به همان توصیه‌های دینی، رابطه مثبت بین کارآفرینی و باورهای دینی وجود دارد؛ این باورهای دینی ایجاد انگیزه نموده و باعث ایجاد و افزایش روحیه کارآفرینی در افراد می‌شود (اکبری و همکاران، ۱۳۹۱). اگر سرمایه مذهبی بر پایه دین الهی باشد، موجب می‌شود که افراد هزینه در راه خدا را افزایش دهند. بنابراین سرمایه مذهبی اثر مثبتی روی هزینه‌های در راه خدا دارد؛ زیرا با افزایش سرمایه مذهبی، هزینه‌های زندگی در این جهان کاهش می‌یابد و با افزایش سرمایه مذهبی، فرد در راه خدا بیشتر هزینه کرده، این هزینه اضافی نیازمند تلاش بیشتری است که در نتیجه با افزایش تلاش، هزینه‌های زندگی کاهش می‌یابد (عزتی و همکاران، ۱۳۹۶). به‌کارگیری سرمایه مذهبی یک نتیجه مستقیم

دارد؛ استفاده از سرمایه مذهبی برای افراد آرامش قلبی ایجاد می‌کند؛ چون فردی باایمان، بدون ترس از عدم کسب سود، اطمینان دارد که سود اخروی حتمی است و این اطمینان خاطر سبب افزایش فعالیت فرد شده و با استفاده از سرمایه مذهبی، مطلوبیت بیش‌تری کسب می‌کند (عزتی، ۱۳۹۴).
سرمایه مذهبی مورد نظر ما در این تحقیق، سرمایه مذهبی است که از ایمان مبتنی بر اسلام شکل می‌گیرد.

۲-۳. ایمان

«ایمان حالت دلبستگی نهایی آدمی و غایت قصوای اوست.» (هیک، ۱۳۷۲). آنچه که فقهای مسلمان در تعریف ایمان در اسلام آورده‌اند، این است که ایمان مربوط به قلب است (مصباح یزدی، ۱۳۸۶). یعنی این‌که اساساً این باورهای قلبی است که انسان را جهت می‌دهند. ایمان زمانی که در قلب رسوخ می‌کند، عقل و احساسات افراد را تحت تأثیر قرار داده و تصمیم‌گیری را تابع خود قرار می‌دهد؛ لذا ایمان آوردن، بعضی از تکالیف را برای افراد دربردارد (بابایی پیله‌رود، ۱۳۹۳). انسان‌ها براساس باورهایشان عمل می‌کنند. براین مبنا، ایمان در اسلام دارای متعلقات است؛ با توجه به اینکه ایمان در قلب انسان رسوخ می‌کند، متعلقات هفت‌گانه ایمان در اسلام، همان پایه‌های ایمان هستند که در قلب انسان مسلمان شکل می‌گیرند (اندیشکده یقین، پلت‌فرم پایه‌های ایمان در قلب انسان). متعلقات هفت‌گانه ایمان در اسلام عبارتند از:

۱. ایمان به خدا
۲. ایمان به آخرت
۳. ایمان به غیب
۴. ایمان به ملائکه
۵. ایمان به آیات الهی
۶. ایمان به کتاب
۷. ایمان به انبیاء

متعلقات ایمان در اسلام، همان پایه ایمان در قلب انسان مؤمن است. جامعه‌ای که افراد آن تمام متعلقات ایمان را باور داشته باشند، می‌تواند از سرمایه مذهبی خوبی برخوردار باشد. در ادبیات اسلامی از آنچه که به‌عنوان نشانه‌های مؤمن به‌حساب می‌آید، بسیار یاد شده است؛ اولین نشانه مؤمن واقعی آن است که هر وقت یاد خدا می‌شود، یا خودش به یاد خدا می‌افتد، دلش می‌لرزد. دومین نشانه مؤمن واقعی پویایی و تحرک او است؛ به این معنا که انسان مؤمن ساکن و غیرمتحرک نیست؛ با شنیدن

آیات قرآن به آن توجه کرده و بر ایمانش افزوده می‌شود و نشانه سوم آنست که در همه امور به خدا توکل می‌کند (مصباح یزدی، ۱۳۸۶).

۳. روش‌شناسی پژوهش

در حالت عادی شاخص‌های موجود، می‌توانند ایمان افراد را به‌صورت نسبی بازتاب دهند؛ دلیل اینکه شاخص‌های موجود به‌صورت کامل نمی‌توانند بازتاب‌دهنده ایمان واقعی افراد جامعه باشند این است که با افزایش این شاخص‌ها، نمی‌توان ادعا کرد که مؤمن واقعی در جامعه افزایش یافته است؛ به‌عنوان نمونه باید با افزایش تعداد کانون‌های فرهنگی مساجد که یکی از شاخص‌های سرمایه مذهبی است، مؤمن واقعی نیز افزایش یابد، درحالی‌که احتمال افزایش مؤمن واقعی با افزایش تعداد کانون‌های فرهنگی مساجد، خیلی کم است؛ زیرا احتمال اینکه افراد به‌خاطر ریا و خودنمایی، در چنین کانون‌هایی تجمع کنند زیاد است، لذا صرفاً افزایش تعداد کانون‌های مساجد به معنای افزایش مؤمن واقعی در جامعه نیست. از این‌رو برای سنجش و اندازه‌گیری سرمایه مذهبی در یک جامعه، به‌طور نسبی شاخص‌های موجود را می‌توان لحاظ کرد. برای سنجش کارکرد ایمان در جامعه، به نهادهای مذهبی شکل گرفته در جامعه، رجوع کرده و آن را مورد ارزیابی قرار داد. برخی از شاخص‌هایی که به‌عنوان معیار اندازه‌گیری سرمایه مذهبی، به روش دلفی و با استفاده از نظرات کارشناسان احصأ گردیده است، عبارتند از:

۱. میزان زکات[1]
۲. میزان صدقات[2]
۳. موقوفات[3]
۴. مشارکت در مراسم مذهبی «اعتکاف»[4]
۵. سپرده قرض‌الحسنه[5]
۶. تعداد زائران حج و عتبات عالیات[6]
۷. متوسط هزینه مذهبی خانوار[7]
۸. تعداد اعضای کانون‌های فرهنگی مساجد[8]

1. The amount of Zakat
2. The amount of Sadaqat
3. Mawqufat
4. Participate in religious ceremonies“Iitikaf”
5. Qarzulhasanah deposit
6. Numbers of pilgrims of Hajj and atabat_e_aaliat
7. Average religious cost
8. Numbers of members of cultural center of mosques

۹. تعداد شهدا[1]

۱۰. تعداد شرکت کنندگان در کاروان راهیان نور[2]

شاخص‌هایی که برای اندازه‌گیری سرمایه مذهبی استفاده شده، بیشتر کارکرد ایمان در حوزه اجتماعی افراد است که با توجه به ایمان افراد، چنین نهادهایی در یک جامعه شکل می‌گیرند (عزتی، ۱۳۸۷).

مطالعه موردی در این تحقیق، استان‌های ایران است؛ به جز آمار تعداد شهدا، بقیه داده‌های جمع‌آوری شده مربوط به سال ۱۳۹۴ بوده که از سال‌نامه آماری استان‌ها و مرکز آمار ایران به‌دست آمده است. داده‌های جمع‌آوری شده همه شاخص‌ها به جز موقوفات، نسبی‌اند؛ به این معنا که داده‌های سپرده قرض‌الحسنه به نسبت کل سپرده‌های بانکی آن استان، متوسط هزینه مذهبی هر استان نسبت به کل هزینه‌های غیرخوراکی آن استان و مابقی داده‌های شاخص‌ها، به نسبت جمعیت هر استان در نظر گرفته شده است.

۳-۱. فرآیند تحلیل سلسله مراتبی(AHP[3])

فرآیند تحلیل سلسله مراتبی (AHP)، اولین بار توسط «ساعتی» در سال ۱۹۸۰ معرفی شد. با به‌کارگیری این روش می‌توان تمامی ارزیابی‌های غیرکمّی را با ارزیابی‌های کمّی در رتبه‌بندی واحدی ترکیب کرد. این روش به تصمیم‌گیرندگان کمک می‌کند تا معیارها و زیرمعیارهای یک مسأله را به شکل ساختار سلسله مراتبی که شبیه درخت تصمیم است، تبدیل کنند. مقایسات زوجی این امکان را ایجاد می‌کند که به جای وزن‌دهی عددی به معیارها، وزن و امتیاز گزینه‌ها توسط ماتریس‌های مقایسه به‌دست آید. گام‌های استفاده شده در این روش به ترتیب زیر است:

۱. ایجاد ساختار سلسله مراتبی

۲. انجام مقایسات زوجی

۳. تعیین اولویت‌ها

۴. بررسی ناسازگاری منطقی ماتریس قضاوت

پرسش‌نامه مورد استفاده برای تحلیل سلسله مراتبی و تصمیم‌گیری چند شاخصه به پرسش‌نامه خبره مرسوم است. برای تهیه پرسش‌نامه از مقایسات زوجی استفاده می‌شود. برای هر سطح از سلسله مراتب، یک پرسش‌نامه تهیه شده و برای امتیازدهی از مقیاس نه درجه ساعتی استفاده می‌شود (همان).

---

1. Numbers of martyrs
2. Numbers of pilgrims of rahian_e_noor
3. Analytical Hierarchy Process

۳-۲. روش ترجیح بر اساس تشابه با راه حل ایده‌آل (TOPSIS[1])

تکنیک تاپسیس، یکی از انواع مدل‌های تصمیم‌گیری بر اساس چندین شاخص است که می‌تواند راه‌گشای بسیاری از مسائل تصمیم‌گیری برای مدیران و برنامه‌ریزان باشد. این مدل برای اولین بار در سال ۱۹۸۱، توسط هوانگ و یون ارائه گردید. پایه‌های نظری این تکنیک بر این رابطه استوار است که ابتدا ایده‌آل‌های مثبت (کارآمدترین حالت) و ایده‌آل‌های منفی (ناکارآمدترین حالت) را برای هر یک از شاخص‌ها به‌دست آورده و سپس فاصله هر گزینه از ایده‌آل‌های مثبت و منفی محاسبه می‌شود. گزینه منتخب، گزینه‌ای است که کمترین فاصله را از ایده‌آل‌های مثبت و بیشترین فاصله را از ایده‌آل‌های منفی داشته باشد (اصغرپور، ۱۳۸۵). مراحل این روش عبارت است از:

۱. تشکیل ماتریس تصمیم‌گیری
۲. وزن‌دهی به شاخص‌ها
۳. کمّی‌سازی ماتریس تصمیم‌گیری
۴. تشکیل ماتریس بی‌مقیاس‌شده
۵. یافتن ماتریس بی‌مقیاس‌شده موزون
۶. یافتن ایده‌آل‌های مثبت و منفی
۷. یافتن فاصله هر شاخص از جواب‌های ایده‌آل برای هر گزینه
۸. تعیین نزدیکی نسبی هر گزینه به پاسخ ایده‌آل
۹. رتبه بندی

آخرین مرحله در این روش، رتبه‌بندی گزینه‌های پیش‌رو و تعیین بهترین گزینه می‌باشد. برای این منظور کافی است تا فاصله نسبی هر گزینه به کمک رابطه بالا محاسبه شود و به ترتیب بزرگ به کوچک مرتب شود. در این حالت گزینه‌ای که دارای بزرگترین فاصله نسبی نسبت به سایر گزینه‌ها باشد، بالاترین رتبه را به خود اختصاص می‌دهد.

۴. یافته‌های تحقیق

سرمایه مذهبی اثربخشی زیادی بر رشد و توسعه اقتصادی دارد، لذا در این تحقیق برای محاسبه وزن شاخص‌های سرمایه مذهبی از نرم افزار Expert Choice استفاده شده است. دلیل استفاده از این نرم افزار این است که در روش AHP، چارچوب پیشنهادی فقط برای مقایسه‌های معیارها و زیرمعیارها با یکدیگر و تعیین وزن آنها است. برای تعیین وزن هر شاخص لازم است، تنها از بخش مقایسه‌های بین معیارها در نرم افزار Expert Choice استفاده کنیم.

---

1. The Technique for Order by Similarity Ideal Solution

۴-۱. محاسبه وزن و اولویت‌بندی شاخص‌ها

برای محاسبه وزن شاخص‌ها، از ۱۹ پرسش‌نامه استفاده شده است، که از این تعداد، ۱۵پرسش‌نامه توسط افرادی با درجه تحصیلی دکترا و مابقی ۴ پرسش‌نامه، توسط افرادی با درجه تحصیلی کارشناسی ارشد پاسخ داده شده است. با توجه به امتیازدهی به مقایسه‌های بین ده شاخص اصلی که عددی از ۱ تا ۹ اختیار می‌کنند، خروجی نرم‌افزار اِکسپِرت چویس، ماتریس مقایسات زوجی شاخص‌های سرمایه مذهبی طبق جدول (۱) به‌دست آمده است.

جدول۱. ماتریس مقایسات (با نرخ ناسازگاری ۰/۰۱)

Compare the relative importance with respect to: Religious Capital Indicators

	Zakat	Sadaqat	Mawqufat	litikaf	Qarzulhass	Pilgrims of	Average Re	Members o	Pilgrims of	Martyrs
Zakat		1/74856	1/65032	4/55277	1/11447	4/69188	1/36868	2/13236	3/58965	1/33864
Sadaqat			1/42258	2/50609	2/61315	1/81234	1/03031	1/1859	3/01929	1/82055
Mawqufat				4/1857	1/79816	2/8206	1/41439	1/69349	3/53409	1/4862
litikaf					4/09297	1/76544	2/6048	1/72043	1/11352	2/10073
Qarzulhasanah						4/96995	3/00634	2/7823	4/36357	1/39198
Pilgrims of Hajj and Atabat_e_Aliat							1/46788	1/36202	1/71492	3/18471
Average Religious Cost								1/49736	3/12807	1/62793
Members of Cultural Center of Mosques									1/85743	1/78363
Pilgrims of Rahian_e_Noor										3/32419
Martyrs	Incon: 0/01									

مأخذ: یافته‌های تحقیق

اعداد جدول فوق نشان‌دهنده اولویت شاخص سطر نسبت به شاخص ستون مربوطه است. اعداد به رنگ قرمز وضعیت معکوس، یعنی اولویت ستون نسبت به سطر را نشان می‌دهند.

نمودار (۱)، رتبه‌بندی و ارزش وزنی تعیین شده شاخص‌ها را نشان می‌دهد:

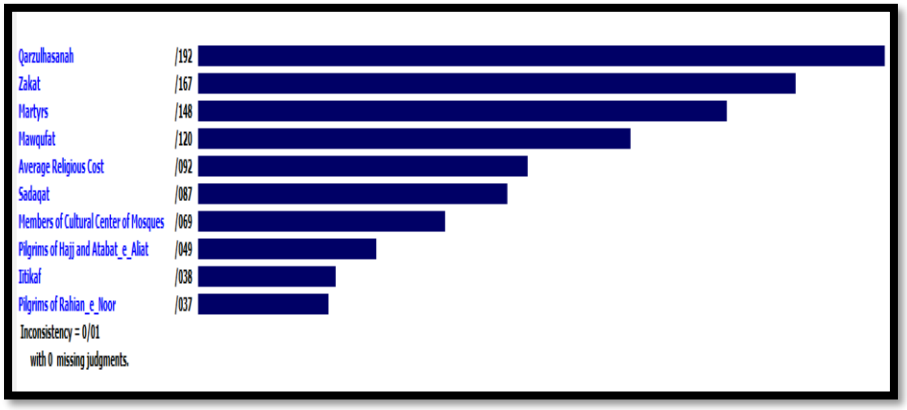

نمودار۱. رتبه‌بندی شاخص‌ها

مأخذ: یافته‌های تحقیق

بنابراین، شاخص‌های اصلی به لحاظ ارجحیت (اهمیت) به قرار زیر می‌باشند:

جدول۲. رتبه بندی شاخص‌ها

ردیف	نام شاخص	ارزش وزنی	رتبه
۱	سپرده قرض‌الحسنه	۰,۱۹۲	۱
۲	میزان زکات	۰,۱۶۷	۲
۳	تعداد شهدا	۰,۱۴۸	۳
۴	موقوفات	۰,۱۲	۴
۵	متوسط هزینه مذهبی خانوار	۰,۰۹۲	۵
۶	میزان صدقات	۰,۰۸۷	۶
۷	تعداداعضای کانون‌های فرهنگی مساجد	۰,۰۶۹	۷
۸	تعداد زائران حج و عتبات عالیات	۰,۰۴۹	۸
۹	مشارکت در مراسم مذهبی(اعتکاف)	۰,۰۳۸	۹
۱۰	مشارکت در کاروان‌های راهیان نور	۰,۰۳۷	۱۰

مأخذ: یافته‌های تحقیق

۴-۲. تجزیه و تحلیل داده‌ها بر اساس روش تاپسیس (TOPSIS)

تمام مراحل با توجه به داده‌های سال ۱۳۹۴ انجام شده است. نخست ماتریس تصمیم‌گیری تشکیل گردیده و بعد ماتریس بی‌مقیاس شده به‌دست آورده شده است. در ادامه ماتریس ضرایب که همان وزن‌هایی است که از طریق پرسش‌نامه و توسط خبرگان به‌دست آمده را وارد مدل نموده، از آن ماتریس ایده‌آل مثبت و منفی، طبق جدول (۳) بدست آمده است:

جدول۳. ماتریس ایده‌آل مثبت و منفی

شاخص‌ها	ایده‌آل مثبت	ایده‌آل منفی
سپرده قرض‌الحسنه	۰,۰۵۹۸۷۲	۰,۰۰۸۱۲
میزان زکات	۰,۰۲۳۶۵۱۴۳۱	۱,۸۲۲۷۲-۰۵
تعداد شهدا	۰,۰۱۳۶۵۱	۰,۰۰۱۸۵۵
موقوفات	۰,۰۳۶۷۵۵	۴,۰۴۰۹۳-۰۵
متوسط هزینه مذهبی خانوار	۰,۰۳۰۲۶۲۰۸۹	۰,۰۰۶۴۳۲۷۰۷
میزان صدقات	۰,۰۲۴۲۷۷	۰,۰۰۲۷۷۶
تعداد اعضای کانون‌های فرهنگی مساجد	۰,۰۳۱۹۲۹	۰,۰۰۳۵۵۳
تعداد زائران حج و عتبات	۰,۰۸۹۷۵۶	۰,۰۰۱۴۸۳
مشارکت در مراسم مذهبی(اعتکاف)	۰,۰۳۴۵۷	۰,۰۰۲۸۴۴
تعداد شرکت کنندگان راهیان نور	۰,۰۷۹۵۷	۰,۰۰۵۰۹۴

مأخذ: یافته‌های تحقیق

بنابراین با به‌کارگیری تمام مراحل TOPSIS در جدول (۳)، برای رتبه‌بندی استان‌های ایران با توجه به شاخص‌های سرمایه مذهبی، این نتایج به‌دست آمده است: استان یزد به‌عنوان مذهبی‌ترین استان و استان‌های بعدی به ترتیب، خراسان جنوبی دوم، قم سوم، بوشهر چهارم و ایلام در رتبه پنجم قرار گرفته و پنج استان آخر عبارتند از: استان‌های خوزستان، گیلان، گلستان، کرمان و البرز که به ترتیب از رتبه بیست و هفتم تا رتبه سی و یک قرار گرفته‌اند.

جدول ۴. رتبه‌بندی استان‌ها

رتبه	استان ها	D+	D-	CL
1	یزد	0/082629	0/098702	0/544319
2	خراسان جنوبی	0/081592	0/090182	0/525006
3	قم	0/087487	0/088819	0/503778
4	بوشهر	0/085497	0/081139	0/486924
5	ایلام	0/099215	0/083942	0/458305
6	مرکزی	0/090012	0/062746	0/410756
7	کهگیلویه و بویر احمد	0/099905	0/06266	0/385446
8	قزوین	0/096372	0/059771	0/382798
9	اصفهان	0/098434	0/057125	0/367223
10	سمنان	0/098725	0/053567	0/351737
11	فارس	0/104762	0/05305	0/336161
12	تهران	0/109235	0/053468	0/328625
13	خراسان رضوی	0/107553	0/047742	0/307428
14	سیستان بلوچستان	0/127731	0/05631	0/305963
15	کردستان	0/116241	0/050919	0/304613
16	کرمانشاه	0/110018	0/046796	0/298418
17	هرمزگان	0/11071	0/043659	0/282821
18	همدان	0/106934	0/04188	0/281425
19	خراسان شمالی	0/111876	0/042402	0/274843
20	مازندران	0/111226	0/041093	0/269781
21	اردبیل	0/111756	0/035909	0/243178
22	آذر بایجان شرقی	0/113523	0/035341	0/237407
23	آذر بایجان غربی	0/115932	0/036024	0/237069
24	چهارمحال و بختیاری	0/115512	0/035186	0/233486

25	لرستان	0/116168	0/034628	0/229633
26	زنجان	0/119829	0/035464	0/228368
27	خوزستان	0/122152	0/035007	0/222749
28	گیلان	0/120024	0/03364	0/218919
29	گلستان	0/126394	0/034402	0/213949
30	کرمان	0/123453	0/03114	0/201433
31	البرز	0/123731	0/023895	0/161863

۵. نتیجه‌گیری

سرمایه مذهبی مهم‌ترین سرمایه یک جامعه است. امروزه جوامع برای رشد و توسعه اقتصادی خود نیازمند تمرکز مستقیم بر سرمایه مذهبی هستند؛ زیرا سرمایه مذهبی دارای ظرفیت بالایی بوده که در صورت افزایش آن، جریان رشد و توسعه اقتصادی جوامع با اطمینان بیش‌تر و هزینه کم‌تر خواهد بود. اثرگذاری سرمایه مذهبی بر رشد اقتصادی بدین‌گونه است که سرمایه مذهبی شکل گرفته در جامعه، ناشی از ایمان قلبی افراد آن جامعه بوده و این ایمان قلبی باعث افزایش اعتماد بین افراد آن جامعه و در نتیجه، کاهش ریسک و نااطمینانی خواهد شد. بخشی از درآمدهای جوامع، صرف نظارت، تطبیق قانون و کنترل افراد می‌شود و با افزایش سرمایه مذهبی، هزینه‌های کنترل و نظارت افراد که مبادا مرتکب جرم شوند، کاهش یافته، سبب می‌شود درآمدهای جامعه صرف بخش‌های دیگری که مورد نیاز است، گردد. مورد دیگری که سرمایه مذهبی اثرگذار است، این است که ایمان و سرمایه مذهبی سبب افزایش مطلوبیت افراد می‌شود، زیرا این افراد اطمینان دارند که سود می‌برند. این اطمینان از سود سبب می‌شود افراد با انگیزه بیشتری تلاش کرده و باعث رونق اقتصادی در جامعه گردند. به‌طور کلی سرمایه مذهبی هرجامعه سبب می‌شود هزینه‌های نظارتی و کنترل کاهش یافته، انگیزه، تلاش و هنجارهای جدید تولید گردد، طوری‌که این هنجارهای ایجاد شده در این جوامع، باعث می‌شود حتی افرادی که ایمان مذهبی ندارند یا از سرمایه مذهبی نسبتاً پایین برخوردارند نیز به این رفتارها و هنجارها عمل کنند.

در این تحقیق ابتدا به شناسایی شاخص‌های سرمایه مذهبی به روش دلفی اقدام نموده، سپس با استفاده از روش AHP، ارزیابی شاخص‌ها انجام شده است. در این تحقیق برای محاسبه وزن شاخص‌ها، از ۱۹ پرسش‌نامه استفاده شده است، که از این تعداد، ۱۵ پرسش‌نامه توسط افرادی با درجه تحصیلی دکترا و مابقی ۴ پرسش‌نامه، توسط افرادی با درجه تحصیلی کارشناسی ارشد پاسخ داده شده است. با توجه به امتیازدهی به مقایسه‌های بین ده شاخص اصلی، شاخص سپرده

قرض‌الحسنه دارای بیش‌ترین وزن (۰,۱۹۲) و شاخص تعداد شرکت‌کنندگان راهیان نور دارای کم‌ترین وزن (۰,۰۳۷) می‌باشد. در ادامه با به‌کارگیری مدل TOPSIS برای رتبه‌بندی استان‌های ایران و با توجه به شاخص‌های سرمایه مذهبی، این نتایج به‌دست آمده است: استان یزد به‌عنوان مذهبی‌ترین استان و استان‌های بعدی به ترتیب، خراسان جنوبی دوم، قم سوم، بوشهر چهارم و ایلام در رتبه پنجم قرار گرفته و پنج استان آخر عبارتند از: استان‌های خوزستان، گیلان، گلستان، کرمان و البرز که به ترتیب از رتبه بیست و هفتم تا رتبه سی و یک قرار گرفته‌اند.

با در نظر داشت شاخص‌های سرمایه مذهبی که در آن به ترتیب قرض‌الحسنه، زکات و شهدا از بیشترین اهمیت برخوردار بوده‌اند، استان‌هایی که در رتبه پایین قرار گرفته‌اند، بایستی در قسمت این شاخص‌ها که بیشترین اهمیت را در سرمایه مذهبی دارند، تلاش و برنامه‌ریزی نمایند تا بتوانند از طریق انباشت سرمایه مذهبی به رونق اقتصادی و توسعه دست یافته و با انباشت سرمایه مذهبی، روند توسعه را در این استان‌ها سرعت ببخشند.

منابع

۱. اصغرپور؛ محمدجواد، ۱۳۸۵، «تصمیم‌گیری‌های چند معیاره»، تهران، انتشارات دانشگاه تهران، چاپ۴.

۲. اندیشکده یقین، کلبه کرامت، پلیت فرم پایه‌های ایمان در قلب انسان.

۳. اکبری؛ مرتضی، شکیبا؛ حجت و زهتابی؛ منا، ۱۳۹۱، «رابطه باورهای مذهبی و تمایل به کارآفرینی (مطالعه موردی: دانشجویان دانشکده‌های کارآفرینی و کشاورزی)»، فصلنامه توسعه کارآفرینی، سال پنجم، جلد چهارم.

۴. ایزد بخش؛ حمیدرضا و همکاران، ۱۳۸۸، «آموزش کاربردی نرم افزارهای مهندسی صنایع و مدیریت»، جلد اول، تهران، انتشارات جهاد دانشگاهی واحد صنعتی امیر کبیر؛ چاپ دوم.

۵. بابائی پیله‌رود؛ محمد حسین، ۱۳۹۳، «تعیین شاخص‌های سرمایه دینی و تأثیر آن بر رشد اقتصادی در اقتصاد اسلامی (مورد: کشور ایران»، پایان‌نامه کارشناسی ارشد اقتصاد اسلامی، تهران، دانشگاه علوم اقتصادی.

۶. سال‌نامه آماری فرهنگ و هنر سال ۱۳۹۴.

۷. سپهوند؛ رضا، امیری؛ زینب، فرخی؛ مجتبی و امیری؛ یداله، ۱۳۹۶، «تأثیر سرمایه مذهبی بر رفتار شهروندی سازمانی»، مجله پژوهش‌های مدیریت در ایران، شماره ۲.

۸. سرافراز؛ ایوب، پورطهماسبی؛ سیاوش و انامی؛ وحدت،۱۳۹۰، «نقش سرمایه مذهبی در پیشرفت اقتصادی از دیدگاه قرآن و حدیث»، مجموعه مقالات چهارمین همایش ملی قرآن‌کریم سفینه‌النجاه عصر.

۹. سینتیا موریس و ایرآدلمن، ۱۳۷۷، «نقش عامل دین در توسعه اقتصادی» ترجمه حسین قاضیان، مجله اطلاعات سیاسی اقتصادی، شماره ۱۳۷.

۱۰.عزتی؛ مرتضی و نجفی؛ محدثه، ۱۳۹۱، «اثر سرمایه مذهبی و اقتصاد دانایی محور بر گسترش فعالیت‌های بازار قرض‌الحسنه در ایران» هفتمین دوره همایش اقتصاد اسلامی.

۱۱.عزتی؛ مرتضی و عاقلی؛ لطفعلی، ۱۳۸۷، «سرمایه مذهبی: ماهیت، عناصر تشکیل دهنده و آثار آن»، مجموعه مقالات همایش اقتصاد اسلامی و توسعه، دانشکده علوم اداری و اقتصادی، دانشگاه فردوسی.

۱۲.عزتی؛ مرتضی، ۱۳۸۹، «دین و توسعه: بررسی تأثیرپذیری توسعه از دین»، همشهری خردنامه، شماره ۶۰.

۱۳.عزتی؛ مرتضی، ۱۳۹۴، اقتصاد خرد۳؛ تحلیل رفتارهای اقتصادی در چارچوب اسلامی، تهران، انتشارات سمت، چاپ اول.

۱۴.عزتی؛ مرتضی، نصیرخانی؛ پرویز و افشین‌فر؛ نازنین۱۳۹۶، «اثر سرمایه دینی بر هزینه‌های این جهان و هزینه‌های در راه خدا»، فصلنامه علمی پژوهشی اقتصاد اسلامی، شماره ۶۷.
۱۵.عزتی؛ مرتضی و قربان‌زاده؛ شیوا، ۱۳۹۵، «برآورد اثر سرمایه دینی روی مصرف کالاها و خدمات ضروری و تجملی در جامعه شهری ایران»، فصلنامه علمی پژوهشی اقتصاد اسلامی، شماره ۶۱.
۱۶.عزتی؛ مرتضی و شفیعی؛ علی، ۱۳۹۱، «برآورد اثر بازار مالی و سرمایه مذهبی بر انفاق در ایران»، فصلنامه علمی پژوهشی اقتصاد اسلامی، شماره۴۶.
۱۷.محمودیان زمانه؛ مهرداد،۱۳۹۲، «اثر سرمایه مذهبی بر کاهش فقر در ایران»، پایان‌نامه کارشناسی ارشد اقتصاد، تهران، دانشگاه علوم اقتصادی.
۱۸.مصباح‌یزدی؛ محمدتقی، ۱۳۸۶، «ایمان و آثار آن»، مجله اصلاح و تربیت، شماره ۶۵.
۱۹.مهاجری؛ مهدی،۱۳۹۰، « برآورد اثر سرمایه مذهبی بر رشد اقتصادی (استان‌های کشور)، پایان نامه کارشناسی‌ارشد اقتصاد، تهران، دانشگاه تربیت مدرس.
۲۰.مهرگان؛ نادر و دلیری؛ حسن ۱۳۸۹، «نقش سرمایه مذهبی (اخلاق در توسعه اقتصادی)، مجله علمی ترویجی راهبرد یاس، شماره۲۱.
۲۱.مهرگان؛ نادر و دلیری، حسن۱۳۸۹، « سرمایه اجتماعی یا سرمایه مذهبی کدام‌یک برای اقتصاد مطلوب‌تراند» مجله علمی پژوهشی معرفت اقتصاد اسلامی، شماره ۲.
۲۲.مرکز آمار ایران.
۲۳.هیک؛ جان، ۱۳۹۰، «فلسفه دین»، ترجمه بهزاد سالکی، تهران، انتشارات بین‌المللی الهدی، چاپ۴.
۲۴.یان استیوارت،۱۳۸۶، «بررسی رابطه میان مذهب و توسعه اقتصادی»، ترجمه وحید مهربانی ترجمه وحید مهربانی، فصلنامه دین و اقتصاد، شماره ۵.

25. Barro, Robert J. and Mc Cleary, Rechel M. (2002) Religion and political Economy in an International panel; NBE R Working Paper, No 8931, May.
26. C. Simon Fan, 2008, Religious participation and children's education: A social capital approach, Journal of Economic Behavior & Organization 65 (2008) 303-317
27. Durlauf, S.N., A. Kourtellos and C.M. Tan (2005). How Robust are the Linkages between Religiosity and Economic Growth?, mimeo, Department of Economics, University of Wisconson-Madison.
28. Grier, R. (1997). The effect of religion on economic development: a cross national study of 63 former colonies, Kyklos 50 (1), 47-61.

29. Michael Mc. Bride, 2015, Why churches need free-riders: Religious capital formation and religious group survival, Journal of Behavioral and Experimental Economics 58 (2015) 77-87
30. Rupasingha, Anil., John b. Chilton, 2009. Religious adherence and county, economic growth in the US. Journal of Economic Behavior & Organization 72 (2009) 438–450.
31. Steven C. Dellera, Tessa Conroyb, Bjorn Markeson, 2018, Social capital, religion and small business activity, Journal of Economic Behavior & Organization 155 (2018) 365-381
32. Samuel Stroope, Joshua C. Tom, 2017. In-home firearm access among US adolescents and the role of religious subculture: Results from a nationally representative study, Social Science Research, 67 (2017) 147-159
33. Tomila Lankina, 2012, Religious influences on human capital variations in imperial Russia, Journal of Eurasian Studies 3 (2012) 10-19
34. Wenfei Li, Guilong Cai, 2016, Religion and stock price crash risk: Evidence from China, China Journal of Accounting Research 9 (2016) 235-250
35. Zheng Ying, Shibao Liu, Shumin Baod, Jianbo Zhou, 2017, Religious diversity and regional development in China, China Economic Review 46 (2017) 1-9